

Törésvonalak

*Szegénység és etnicitás
vidéki terekben*

Szerkesztette:

VIRÁG TÜNDE

TÖRÉSVONALAK

Szegénység és etnicitás vidéki terekben

TÖRÉSVONALAK

Szegénység és etnicitás vidéki terekben

Online változat

Argumentum

A kutatást és a kötet megjelenését támogatta
az OTKA 101299 számú,
„Etnikai és szociális törésvonalak helyi társadalmakban”
című kutatása.

Szerkesztette:

VIRÁG TÜNDE

Lektorok:

HAVAS GÁBOR

ZOLNAY JÁNOS

© A kötet szerzői, 2015

Olvasószerkesztő:

SÍK JÚLIA

A kötetet tervezte:

SIBA LÁSZÓ

ISBN 978-963-446-752-6

A kiadásért felel Láng József, az Argumentum Kiadó igazgatója
Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme

TARTALOM

- 7 **VIRÁG TÜNDE**
Bevezető
- 26 **NÉMETH KRISZTINA**
A terepmunka és a kutatói pozíció reflektálása
mint az értelmezés rejtett erőforrása
- 44 **VÁRADI MONIKA MÁRIA**
A túlélés és a társadalmi betagolódás között: szegénység,
kirekesztettség és kapcsolatrendszerek
- 68 **VIDA ANIKÓ – VIDRA ZSUZSA**
„Ez is segély, csak máshogy hívják” – helyi szegénypolitikák:
segélyezési gyakorlatok és a közmunka
- 89 **FEHÉR KATALIN – KELLER JUDIT – VIDRA ZSUZSANNA – VIRÁG TÜNDE**
„Ha valaki azt gondolja, hogy majd jönnek és megoldják a cigánykérdést,
az téved” – fejlesztési programok helyi társadalmakban
- 119 **VÁRADI MONIKA MÁRIA**
Roma nők a projektvilágban: portrék
- 139 **FEHÉR KATALIN**
Szimbolikus határok és szociális gondoskodás intézményi szemmel
- 164 **VIDA ANIKÓ**
„Hát rajtunk ki segít?”
A szociális ellátásban dolgozók helyzete és
szegénységképe egy dél-alföldi kisvárosban
- 178 **HÉDERNÉ BERTA EDINA**
„Mintha mákkal beszórták volna”
– romák mobilitása és a középosztály szubjektív
biztonságérzete egy dél-alföldi kisvárosban

- 191 VIRÁG TÜNDE
„Próbálják oda szorítani az embereket, abba a környezetbe, ahol élnek”
– szegénységre adott válaszok egy alföldi kisvárosban és tanyavilágában
- 207 VIGVÁRI ANDRÁS
Vissza a tanyákra – egy cigány család újakezdési
esélyei a szabolcsi pusztai világban
- 224 VIRÁG TÜNDE
Szegénysors – mindennapok egy pusztán
- 242 NÉMETH KRISZTINA
Szegregátum vagy etnikus szomszédság? Egy dunántúli kisváros
„szegregátuma” a diskurzusok és köznapi cselekvések tükrében
- 260 FEHÉR KATALIN
Egy ipari munkáskolónia átalakulása
- 284 VIRÁG TÜNDE
Cigányváros
- 305 IRODALOM
- 320 A SZERZŐKRŐL

VIDA ANIKÓ

„HÁT RAJTUNK KI SEGÍT?” A SZOCIÁLIS ELLÁTÁSBAN DOLGOZÓK HELYZETE ÉS SZEGÉNYSÉGKÉPE EGY DÉL-ALFÖLDI KISVÁROSBAN

Az (alsó) középosztály lecsúszásával, státuszfenyegetettségével foglalkozó tanulmány a szociális ellátásban és igazgatásban dolgozó szakemberek helyzetére és szegénység narratíváira fókuszál. Ennek egyfelől praktikus okai vannak: az intézményi interjúk döntő része ebből a körből került ki. Másfelől a terepkutatás során a megkérdezett szakemberek többször jelezték, hogy a szegénység témája őket is érinti, és érezhetően azt is nehezményezték, hogy mindenki csak a mélyszegénységben élők helyzetére kíváncsi.

Az utóbbi években végbement szociálpolitikai fordulat, a jóléti konszenzus felbomlása következtében a korábban is meglévő szegény- és cigányellenes közhangulat, *„a segélyellenes diskurzusok előbb helyi, majd kormányzati közpolitikává váltak”* (Zolnay 2013: 19.) Az újfajta társadalmi és politikai elvárásoknak való megfelelés kényszere részint konfliktusba kerülhet a segítő hivatás szakmai és etikai normáival, részint *„értő fülekre találhat”* a szakemberek körében, illetéknéppen szentesítve a már korábban is meglévő attitűdöket, gyakorlatokat (Bugarszki 2014: 68).

A szakmai és hivatalnoki szerepkör együttes betöltéséből eredő bizonytalanságokat és dilemmákat tovább fokozza a szociális munkakört betöltők alacsony társadalmi presztízse (horizontális szegregáció), a segítő és a segített sok szempontból hasonló helyzete (Szalai 1999), valamint a középosztály státuszának utóbbi években bekövetkezett látványos romlása is.¹ A Tárki kutatói egy nemrég megjelent tanulmányukban arra hívták fel a figyelmet, hogy míg 2001-ben az ún. „leszakadók” osztályán belül a szakmunkás végzettségűek voltak túlsúlyban, addig 2012-ben a szellemi és értelmiségi pozíciót betöltők. A „leszakadók” ebben az értelmezésben sodródó pozíciót foglalnak el a munkásosztály és a középosztály között² (Kolosi–Pósch 2014).

A szociális ellátás különböző szegmenseiben dolgozók társadalmi státuszának felvázolása ilyen módon egyszerre szolgálhat adalékul a 2008-as gazdasági válságot követő, tömeges biztonságvesztéssel járó társadalmi folyamatok, valamint a relatív depriváció és

¹ A GfK Piackutató Intézet és az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont 2014-ben, a magyar társadalom osztályszerkezetének feltárását célzó közös kutatásában összezsugorodott és eltűnőben lévő középosztályról számolt be (hivatkozva Kolosi–Pósch 2014).

² Az összehasonlítás alapjául a Háztartás Monitor 2001 és 2012 közötti időszakra vonatkozó adatai szolgáltak. A pozíciócserét a kutatók azzal magyarázták, hogy 2012-ben jelentősen megnőtt azoknak az aránya, akik a magyar és a világgazdasági válság következtében szakadtak el korábbi, középosztályi pozíciójuktól (Kolosi–Pósch 2014).

a szegény-, illetve cigányellenes attitűdök³ közötti összefüggések megértéséhez. Az, hogy a segítők miként élik meg a saját helyzetüket, azért is fontos, mert ők azok, akik a szegényekkel napi szinten kapcsolatba kerülnek, ezáltal mintegy közvetítői szerepet töltenek be a többségi társadalom és a peremhelyzetben élők között. Ezzel együtt arról sem szabad elfeledkezni, hogy – bár ezt az érintettek nem mindig így élik meg – a szociális szakemberek egyben a hatalom képviselői is, és a segítő/támogató szerepkör mellett – esetenként helyett – beavatkozó, korlátozó és kontrollfunkciókat is ellátnak. Így nem tűnik túlzónak az a megállapítás sem, miszerint a szociális szakmához szükséges készségek és tudások elsajátításával a szakemberek egyúttal arra is jogosítványt szereznek, *„hogy a szegények sorsa felett napi döntéseket hozzanak”* (Szalai 1999: 54). Ennél erősebb és épp ezért vitatható az a látélet, amely a szociális professzió magyarországi alakulását a korábban konszenzusos szakmai és etikai normák megkérdőjeleződéseként, még inkább teljes visszarendeződéseként értelmezi: *„A szociális munka az alsó középosztálytól lefelé élők segítőjéből, húsz évvel hazai újjászületése után, azok üldözőjévé vált”* (Bugarszki 2011).

A terepmunka során a szegényekkel kapcsolatban álló intézmények munkatársaival készült tematikus (fókuszcsoporthoz és strukturált) interjúk. Az interjúk alanyai között egyaránt voltak magasan kvalifikált, felsőfokú végzettségű szociális szakemberek, valamint kevésbé iskolázott szociális gondozók, továbbá szociális munkakört betöltő, ám szakképzetlen közmunkások is. A szegényekhez, szegénységhez való viszonyulásuk mellett szó esett a személyes mobilitásukról, a szakmaválasztás körülményeiről, a pályaképükről, valamint saját helyzetük megéléséről is. Ez utóbbi témakörnél elsősorban a szakemberek szubjektív társadalmi státusztára voltam kíváncsi, továbbá arra is, hogy milyen megélhetési stratégiáik, illetve jövőképük van.

A szociális ellátórendszer intézményei és szinterei

Ivándomb az ország déli részén, a szerb határ közelében helyezkedik el. A város a rendszerváltozás előtt a térség mezőgazdasági központja volt,⁴ mára viszont a település egészére jellemző az elszegényedés és a térségi átlagot messze meghaladó munkanélküliségi ráta. Az elmúlt két évtizedben mintegy kétezer fővel csökkent a kisváros lélekszáma, amely ma már a tízezer főt sem éri el.

³ Ivándombon a 2014-es választásokon a Jobbik volt a második legnépszerűbb párt.

⁴ A városban a rendszerváltás előtt két nagy létszámú és kiterjedt területen gazdálkodó termelőszövetkezet is működött, amelyhez még hozzátartozott a térszek közös vállalata, egy kézműipari termelőszövetkezet és egy költségvetési üzem is. A térség a mezőgazdasági jellegű munkakörök mellett számos egyéb foglalkoztatási lehetőséget is kínált az itt élőknek. Így például a ktsz-nek (kézműipari termelőszövetkezet) egy buszra való kőműves brigádja is volt, tartozott hozzá egy varroda is, ami ez idő tájt közel száz nő számára biztosított munkát. A szomszédos kisközségben a térszekközi vállalat egy hatalmas pincészetet is működtetett. Mára ezekből szinte semmi sem maradt, illetve a „kiprivatizált” szövetkezeti vagyonból újraindított mezőgazdasági vállalkozások ugyanazon területeken minimális létszámot foglalkoztatnak.

A város képviselő-testülete a szociális, gyermekvédelmi és egészségügyi feladatok ellátását 1996 februárjától közhasznú nonprofit formában⁵ működteti, amely – ha nem is egyedülálló – de semmiképpen nem nevezhető szokványosnak a szociális szolgáltatások területén. Az új szervezeti forma profilbővüléssel is együtt járt, a városban ekkor – a kötelező alapellátási feladatokon felül – már idősek otthona, éjjeli menedékhely, nappali melegedő és családok átmeneti otthona is működött. A kft. 1996 óta a megyei egészségbiztosítási pénztárral kötött szerződés alapján otthoni szakápolást is végez. Az éjjeli menedékhely megnyitását követően, szintén pályázati pénzből, kezdte meg működését a családsegítő szolgálat, amelyet a gyermekjóléti szolgálat létrehozása követett, de ehhez már az önkormányzat saját forrásait is igénybe kellett venni. Az intézmény profiljának folyamatos bővítésében nemcsak a szociális szolgáltatások kilencvenes években végbement expanziója (Bugarszki 2011), hanem a menedzszerszemléletű intézményvezető kapcsolati tőkéje is szerepet játszott:

„Hát én elég jó kapcsolatokat tudtam kiépíteni a főiskolán, a minisztériumban, és akkor én minden pályázaton becsöngettem. (...) A minisztériumból kaptam az engedélyt, nem is alakíthattuk volna ki 10 fő alatt, de addig beszélgettünk a főosztály-vezetővel, hogy nem is volt szó róla, hogy hány férőhelyes, csak hipp-hopp lesz itt egy éjjeli menedékhely, nem is hajléktalanszálló, csak éjjeli menedékhely.” (l_szo-
ciális13)

A szociális szakellátás napirenden lévő intézményi és ellátásszervezési átalakítása azonban mára éppen ezeknek, a település számára nem kötelezően előírt feladatoknak a teljesítését veszélyezteti, hiszen a városnak nincs elegendő saját forrása a hiányzó állami normatíva kiegészítéséhez. A magas működési költségekre hivatkozva a közelmúltban már két olyan intézményt is bezártak – bentlakásos kollégium⁶ és családok átmeneti otthona –, amelyek mintegy utolsó mentsvárként szolgáltak a legnehezebb helyzetben lévő családok és gyerekek számára. Hasonló sorsra jutott a hátrányos helyzetű gyermekek társadalmi integrációját (napközi, korrepetálás, nyári táborok, kirándulások) elősegíteni hivatott Alternatív Klub is, amelynek működését ez idáig pályázati forrásból biztosították, ám az önkormányzat nem tudja vagy – a helyi szakemberek szerint – nem is akarja előteremteni⁷ a további működéshez elengedhetetlenül szükséges költségeket. Az Alternatív Klubban folyó munkát egyébiránt az összes megkérdezett szociális szakember a kevés sikertörténet⁸ egyikeként említi.

A szociális szolgáltatások tudatos leépítésének szándékát látszik erősíteni az a tény is, hogy az önkormányzat tulajdonában lévő, szociális pályázati forrásokból kialakított in-

⁵ Az intézmény már 1996 előtt is, az országban elsőként, közhasznú formában működött, 1996-tól mindössze annyi változást történt, hogy kft.-vé alakultak.

⁶ A kollégium korábban az összevont önkormányzati oktatási intézmény – általános iskola, gimnázium és szakközépiskola – részeként működött.

⁷ A szakemberek itt a szomszédos, hasonló helyzetű – szintén a járáshoz tartozó – településre hivatkoztak, ahol a program a pályázat lezárása után is folytatódni fog.

⁸ A klubban naponta átlagosan 30–50 gyerek fordult meg.

tézmények és szolgáltatások helyét egyre inkább profitorientált piaci szereplők⁹ veszik át. Az éjjeli menedékhely, a nappali melegedő, valamint a szociális otthon esetében még nem tisztázódott, hogy ki, illetve kik lesznek a fenntartói. Így még az is előfordulhat, hogy a pályázatokból jól felépített szakosított ellátás a jövőben gazdátlan marad, miután az igen összetett szociális intézményt sem a katolikus egyház, sem a Máltai Szeretetszolgálat nem tudja vagy nem is akarja egészében átvenni, a református egyház pedig egy többségében katolikus vidéken nem szívesen bővítené intézményeinek körét. Mindezekon túl a korábban innovatívnak és rugalmasnak számító szervezeti forma mára egyértelműen hátrányos az intézménynek, hiszen 2014. január elsejétől a nonprofit szociális intézmények működési költségeit már nem fedezi az állam.

A nem kötelező, ún. szakellátások megszűnésével a helyi szociális és egészségügyi intézmény profilja várhatóan már csak a Szociális törvényben előírt alapfeladatok (étkeztetés, házi segítségnyújtás, idősek klubja, családsegítő szolgálat, gyermekjóléti szolgálat) ellátására fog korlátozódni. Ugyanakkor azt is fontos megjegyezni, hogy a családsegítő szolgálatokban is egyre kevesebb ügyfél jelenik meg, hiszen 2009 óta az aktív korú nem foglalkoztatottaknak már nem kötelező a beilleszkedési programokban való részvétel, így a tartós munkanélkülieknek a családsegítő szolgálatok helyett már csak a munkaügyi központokkal kell együttműködniük. A 2015. március 1-jével életbe lépő változások, nevezetesen a rendszeres szociális segélyben részesülők foglalkoztathatóvá minősítése, a rendszeres szociális segély kivezetése a rendszerből, várhatóan még tovább fogja csökkenteni a családsegítő szolgálatok ügyfélkörét.

A szociális szakemberekkel folytatott beszélgetésekből az derült ki, hogy a legtöbb és legsúlyosabb problémával a gyermekjóléti szolgálatok munkatársai találkoznak a napi munkájuk során. Talán az sem véletlen, hogy ezen a területen a legnagyobb a fluktuáció, a felsőfokú szociális végzettségű munkatársak pályaelhagyása. A település szociális helyzetének egyértelmű romlását mutatja, hogy az utóbbi másfél évtizedben egyre több a magatartási problémával küzdő gyerek. Ezen problémák kezelése messze meghaladja a szociális szakemberek kompetenciáját, ám a szomszédos nagyobb városban is csak egy gyermekpszichiáter¹⁰ dolgozik, akihez fél évet kell várni a bejutásra.

A legutóbbi évek kedvezőtlen fejleményei közé tartozik az is, hogy 2014-ben jelentősen emelték a házi segítségnyújtás gondozási díját,¹¹ aminek következtében csökkent a piaci szolgáltatásokhoz képest eleve rugalmatlanabb és immáron drágább önkormányzati szociális gondoskodás iránti kereslet.

„Na most, hogyha egy olyan idős, aki nem egy órát, kettő órát, három órát igényel, hanem 6–8 órát, vagy akár éjszakai felügyeletet, akkor a hozzátartozó sajnos inkább

⁹ A Családok Átmeneti Otthonát a szennyvizeknek adták bérbe, míg egy másik épületrészben a DÉMÁSZ és a DÉGÁZ tart ügyfélfogadást.

¹⁰ A hátrányos helyzetű családok esetében még a pszichológus/pszichiáter szakember sem jelent(ene) hatékony segítséget, hiszen a gyerekek tüneteit kiváltó és fenntartó problémák egymásra épülnek és egymást erősítik.

¹¹ Ivándombon 2014-ben már több mint 700 forintot kellett fizetni egyórányi gondozásért.

megveszi a piacon óránként 500 forintért a maszekot, minthogy tőlünk megigényelje azt, ami időhöz van kötve és jóval drágább.” (I_szociális9)

A kapcsolati és politikai tőke szerepe még a korábbiakhoz képest is felértékelődött, így a szociális intézmény vezetőjének már abba sincs beleszólása, hogy kiket vesz fel közmunkára.¹² A közmunkások foglalkoztatását szervező önkormányzati köztisztviselő viszont a „kínálati oldal” problémáit emelte ki. Elmondása szerint nagyon nehezen találhatnak olyan megbízható embereket, akiket ki mernek közvetíteni, pontosabban „be mernek engedni” az oktatási, egészségügyi és szociális intézményekbe.¹³ Ráadásul a képzetlen közmunkások alkalmazása, az állandó fluktuáció egy sor olyan szakmai és etikai problémát is felvet, ami elkerülhetetlenül minőségromláshoz vezet a szociális szolgáltatások területén.

A segítők személyes és szakmai mobilitása

A szociális szakemberek többsége tősgyökeres ivándombi, így nemcsak az általános iskolát, hanem a középiskolát is helyben, illetve néhányan a szomszédos nagyobb városban végezték el. Mindössze két olyan segítő foglalkozású szakemberrel beszélgettem, akik csak felnőttkorukban költöztek a településre, esetükben a földrajzi mobilitás egy lefelé irányuló társadalmi mobilitással járt együtt, hiszen korábban nagyvárosban éltek, ráadásul a versenyszférában dolgoztak.¹⁴ Nem meglepő módon a településen élők mentalitását, a helyi normákat és kulturális magától értetődőségeket is éppen ezek a szakemberek ítélik meg a legkritikusabban:

„Amikor beléptem Ivándombra, hatalmas nagy kökerítések, nagy vaskapuk, tehát erődtítmények és ilyen lezárt utcák. És utána bekerültem ide dolgozni, és azt látom, hogy mindenki információéhes, és megy a pletyka a másíkról, a háta mögött. És nagy információéhség van, hogy inkább kitalálunk valamit, mert nem látunk be, és mindent tornyozunk el, hogy rólam aztán nehogy, senki se.” (I_civil3)

A település mezőgazdasági jellegéből adódóan a szociális szakemberek zöme paraszti származású, amit nyíltan, mondhatni büszkén, csak a legmagasabb munkakört betöltő szakmai vezető vállalt fel. Az apák és az anyák foglalkozási státuszában nem volt jelentős eltérés, jellemzően olyan, szakképesítést nem igénylő munkaköröket láttak el, amelyek – a mezőgazdasági tevékenységgel kiegészítve – a város „fénykorában” biztos megélhetést kínáltak, de már akkor is a rétegződési hierarchia alján helyezkedtek el (takarító, karbantartó, tsz-dolgozó, háztartásbeli, raktáros stb.) A felsőfokú végzettségük és a gondozá-

¹² Ezt az információt először a szociális és egészségügyi intézmény igazgatójától hallottam, de magán kívül az egyik közmunkás is megerősítette.

¹³ A szociális és egészségügyi kft.-hez 2015-ben 15 főt közvetítenek ki közmunkára. A túlnyomó többségük szakképzettséget nem igénylő munkakört tölt be, így például takarítanak, ebédet hordanak.

¹⁴ A radikális váltásban mindkét szakember esetében magánéleti okok játszottak szerepet.

si feladatokat ellátók társadalmi háttere a szülők iskolai végzettségét tekintve hasonló, ugyanakkor azok a szakemberek, akik egyúttal valamilyen vezetői pozíciót is betöltenek az intézményben, jellemzően olyan családokból származnak, ahol már a szülők is vezető beosztásban (cégvezető, telepvezető, raktárvezető) dolgoztak. A származás és a kapcsolati tőke kiemelt fontosságát jelzi tovább az a tény is, hogy az egyik ilyen szakember a jelenlegi alpolgármester lánya, míg a másik a jegyző felesége.

Az elsősorban a parasztsághoz köthető „szokásörző és hagyománykövető”¹⁵ értékrend normáihoz igazodva, a helybéli szociális szakemberek iskolai végzettsége – a szociális pályára való kerülésüket megelőzően – mindössze egy lépcsőt emelkedett a szülők generációjához képest. Mindazonáltal ez nem helyi – és még csak nem is magyarországi – sajátosság, hiszen mind a pályán lévők, mind a szociális munkás szakos hallgatók körében magas az első generációs értelmiségiek aránya (Fónai–Ptyán–Szoboszlai 2001). Az ivándombi szociális ellátásban dolgozók többsége „tipikus női” pályára felkészítő – ápolónő, gondozónő, könyvelő, adminisztrátor, varrónő, fodrász – szakközépiskolát vagy szakmunkásképzőt végzett. Az érettségi bizonyítványt viszont – a legidősebb korosztályhoz tartozó szociális gondozókon kívül – mindenki megszerezte. Voltak ugyan néhányan, akik megpróbálkoztak valamilyen főiskolával (diplomás ápoló, tanító), de egy-két év után abbahagyták a tanulmányaikat.

„Nem volt az olyan egyenes” – a szakmaválasztás körülményei

A szociális szakemberek pályaképére vonatkozó korábbi kutatási eredményekhez hasonlóan, az ivándombi szociális ellátásban dolgozók szakmába kerülése is inkább egy kényszerű pályamódosítás, mintsem tudatos választás eredménye. A sokszor még középfokú végzettséghez sem kötött szociális gondozók jellemzően egy rövidebb-hosszabb ideig tartó állástalanság és a munkaügyi központ által felajánlott képzés elvégzése után, mondhatni, jobb híján váltak hivatásos gondozóvá. A képzés elvégzése önmagában persze még nem jelent(ett) garanciát az elhelyezkedésre, hiszen egy falusias kisvárosban az is sokat számít, hogy ki mennyire van beágyazódva a helyi viszonyokba.

„A férjem beszélgetett az igazgatónővel, és kérdezte, hogy nem volna-e nekem itt valamilyen állás. Akkor mondta, hogy valamilyen konyhai kisegítői állás volna, és hogy vállalnám-e. Akkor mindenki gondozónak volt írva, nem is tudom meddig volt ez, és akkor utána lettem takarító. Most gondozó vagyok, elvégeztem ezt az iskolát. Szociális gondozó és ápoló szakot végeztem. Tavaly novemberben vizsgáztam.” (I_foglalkoztató4)

A pályára „sodródott” szociális gondozók mellett olyan szakemberekkel is találkoztam, akik egy tudatos stratégia részeként, a jövőjükbe való befektetésként fogták fel a szociális szférába kerülést.

¹⁵ Lásd Kapitány Á.–Kapitány G. (1983) írásában.

„Közben elkezdtem ezt az iskolát, mert amit a Videotonban végeztem, arra itt szükség nincs, mert ipar itt nincs. És akkor elkezdtem ezt a szociális gondozó iskolát. Magánúton, teljesen magánúton, mert úgy gondoltam, hogy erre itt nagyobb szükség van, mint az én könyvelői képzettségemre. Ez OKJ-s tanfolyam, de nem munkaügyi központos.” (I_foglalkoztat63)

Ugyanez az előrelátó stratégia jellemezte azt a segítőt, aki még időben felmérte, hogy a kínai boltok megjelenése tönkretelheti a ruhaüzletüket, ezért – a biztonságos megélhetést választva – „egy hirtelen jött ötlet alapján” került a szociális intézménybe. Itt először a hajléktalanszállón dolgozott, miközben elkezdett egy szociális gondozó tanfolyamot, amiért meg is rótták, mondván, miért képezi magát alul. Amikor jelentkezett az egyik szociális szakembereket képző főiskola szomszédos városba kihelyezett tagozatára, éppen három műszakos nővérként dolgozott. Miután a munkaköréhez nem kellett a diploma, így a főiskolát saját szabadideje terhére végezte el.

A felsőfokú végzettséget igénylő munkakört betöltők (családsegítő és gyermekjóléti szolgálatok munkatársai, családok átmeneti otthonában dolgozók) körében is többségben vannak a munkanélküliség és a bizonytalanság elől menekülők. Az egészségügyből vagy a versenyszférából érkezők esetében a már említett tényezők mellett a családi és a munkahelyi szerepek összehangolásának lehetősége és egyben kényszere is szerepet játszott a szakmaváltásban.

„Amikor csináltuk a vállalkozásunkat, akkor is én hajnali ötkor útra keltem, utána 7-kor hazaszaladtam elindítani a gyerekeket, utána délben összekotyvasztottam valami kis kaját, aztán vissza a munkahelyre, este mire hazaértek, vacsora, vissza. Ez ment olyan két évig és rájöttem, hogy ez így nem működik.” (I_szociális8)

A külső kényszerektől mentes pályamódosítás nagyon ritka. Erre egyetlen példát találtam, nevezetesen a fővárosból „leköltöző” szakembert, aki pályája elején egy jól menő reklámügynökség produkciós vezetőjeként dolgozott, de három év után „megcsömörült”, nem látta értelmét a munkájának. Ezt követően egy csepeli családsegítő szolgálatnál helyezkedett el, majd megismerkedett a jelenlegi férjével, akivel Ivándombon vásároltak házat. A költözést jelentősen meggyorsította az az állásajánlat, amelyet egy ismerősük szerzett a helyi családsegítő szolgálatnál.

„Először én nem is tudtam, hogy mit szerzett nekem, mert itt aztán, utólag látva, óriási nagy érték a munkahely. Ez Pestről nézve nem volt akkora nagy... nem is értettem ezt a szituációt.” (I_civil3)

A szakemberek pálya- és jövőképe

A szociális szakma professzionális voltát még ma is sokan kétségbe vonják, mondván, ehhez nem kell különösebb tudás, elég, ha valaki „szereti az embereket” és szívesen foglalkozik az ügyes-bajos dolgaikkal. A megkérdezett segítők is ezzel az előzetes „tudással” felvértezve érkeztek a szakmába, ám a főiskola elvégzése a többség számára meghatározó jelentőségűnek bizonyult. Nem annyira az elméleti ismeretek jelentettek újdonságot, hanem sokkal inkább az az inspiráló közeg, amibe belekerültek, kiszakadva a hétköznapi rutinjából. A különböző szerepek összehangolását, a munka melletti tanulást valamelyest megkönnyítette, hogy az akkoriban igen elismertnek számító fővárosi főiskolának éppen a szomszédos nagyobb városban volt a kihelyezett tagozata, ahová szinte csak olyanok kerültek be, akik már dolgoztak a szakmában.

A főiskolás évek meghatározó voltát jelzi, hogy a pályaelhagyáson komolyan gondolkodó szociális szakember volt az egyetlen, aki máig sem érti, hogy miért kellett a *„svéd jóléti rendszertől kezdve mindent megtanulniuk”* (I_szociális7), és a kötelezően előírt szakmai gyakorlatokat is teljesen felesleges kénként élte meg. Az elméleti tudások és a gyakorlati tapasztalatok összevetését, a folyamatos visszacsatolási lehetőségeket a szakemberek utólag még akkor is hasznosnak tartják, ha a szociális munka etikai elvei nem mindig voltak összhangba hozhatók a gyakorlati tapasztalataikkal.

A szociális gondozók pályaképét a gondozói tanfolyam elvégzése kevésbé befolyásolta. A szakmában eltöltött idő számukra inkább egy olyan attitűdváltozással járt együtt, amelyet az élet végével, a folyamatos leépüléssel való szembesülés hozott magával. A gondozók egymás között ezt úgy fogalmazták meg, hogy ezen a pályán tulajdonképpen a saját jövőjükből égnek ki.

„És az ember elgondolkodik rajta, hogy egyszer valószínűleg mi is, sőt biztosan, mi is oda fogunk kerülni. Időskorban már csak a leépülést látja az ember, az óvodában pont az ellenkezőjét, hogy fejlődik a gyerek. Szóval csak a leépülés és a szomorúság.” (I_szociális12)

Az idősellátásban dolgozó szakemberek nagyon bizonytalanok a jövőjüket illetően. A többségük maradna ugyan a szakmában, de ha tehetnék, elköltöznének másik településre vagy akár még külföldre is. Ez utóbbit – a Székesfehérvárról áttelepült segítőt kivéve – a többség az életkora és a röghöz kötöttsége miatt nem tartja reális alternatívának. Mindössze egy olyan segítővel beszélgettem, aki sem a szakmájából, sem a településről nem vágyódik el, ő csupán a vállalkozói igazolvány kiváltásán gondolkodik.

A több évtizede pályán lévő, nyugdíjkorhatárhoz közelítő diplomás szakemberek karriertervei között érthető módon már nem szerepel a szakmaváltás. A leginkább lehetőséghiányból és kiszolgáltatottságból eredő lojalitás mellett az erős szakmai elköteleződésre is találunk példát.

„Képzeld el, hogy nem gondolkodom más munkakörben. Én ezt tanultam, én ezt tudom, és hogy nem tudnék másba gondolkodni. Amikor engem hívott a polgármes-

ter a gyerekesélybe szakmai vezetőnek, akkor én mondtam neki, mert azzal kezdte, hogy ő nagyon-nagyon tudja, hogy én ebben nagyon otthon vagyok. Mondtam neki, hogy ezt jól gondolod. Az biztos, hogy engem a szakmában nem fog tudni senki kidumálni itt, Ivándombon. Tehát én, amit erről tudni lehet, én mindent tudok. Mert én akartam is tudni. Tehát én nem mennék el máshova dolgozni.” (I_szociális8)

A muszájból pályán maradók és a váltani nem is akarók között félúton helyezkedik el annak a szakembernek a stratégiája, aki – amennyire csak lehet – igyekszik felkészülni egy kikényszerített pályaváltásra.

„Én azt gondolom, hogy ha ebből kikerülnék, mert ugye állandóan mondják, hogy leépítés várható és egyéb, akkor én inkább a kertészetet vagy valamiféle önfenntartó... mert nálunk ez a családi gyökér is, lehet, hogy megpróbálnék valami földiás termesztést vagy saját lábra állni. Mert nekem évek óta, ilyen vészhelyzetre felkészülve, nekem van ez a szoc. ápoló és gondozóm, és ez németre le van fordítva, meg a németet szoktam nézegetni, meg vannak telefonszámaim, úgyhogy azért... mivel so-kaig nem engedhetem meg magamnak, hogy munkanélküli legyek.” (I_szociális5)

Az idézett interjú azt is jól példázza, hogy az itt élők mentalitásában a mai napig fellelhetők a település „virágkorára” visszavezethető vállalkozói, parasztpolgári mentalitás nyomai, ami – mint majd később kiderül – nemcsak a mindennapi megélhetést teheti könnyebbé, hanem egy újabb szakmaváltáshoz is elegendő muníciót nyújthat.

„Én se élek bármelyik ügyfélnél jobban”

Az már a terepkutatás kezdetén nyilvánvalóvá vált, hogy a szakértőként megkérdezettek a saját helyzetüket legalább annyira aggasztónak vélik, mint a klienseikét, illetve ügyfeleikét. Ahogy egyikük megfogalmazta: csak annyi fizetést szeretne kapni, hogy 25-én ne azt kelljen számolgatnia, hogy befizeti a csekket vagy enni vesz otthonra. A többségükben ez egyértelmű frusztrációt és szorongást okoz, még akkor is, ha nehezen tudják összeegyeztetni az elvárt szakmai és etikai normákkal.

„Mert amikor bejön az ügyfél, és azt mondja, hogy nem tudtam kifizetni, és akkor nem mondhatod azt, hogy én sem. [nevet] Magyarországon nem él sokkal jobban egy diplomás szociális munkás, mint a kliens. Sőt, sokszor azzal szembesülsz, hogy sokkal rendezettebb és gondozottabb, frissen fodrászolja. Te meg dugdosod a kezzed, mert éppen feltörte a kapa. Én azt gondolom, hogy annnyival nem élünk mi jobban, sőt sok esetben, sokkal rosszabbul. Egy-két éve még ez rosszabbul esett, de megtanultam kezelni.” (I_szociális5)

Köztudott tény, hogy a szociális szférában dolgozók 2008 óta nem részesültek béremelésben, az ágazatban foglalkoztatottak jelentős hányadának a fizetése még a létminimumot sem éri el. A segítők és a segítették közötti szociális távolságok csökkenése, pontosabban a lecsúszástól való félelem más-más reakciókat vált ki a segítőkben. A többség szégyelli, kínosnak érzi, hogy a kliensekkel együtt kell „turkálniuk”, de olyan attitűddel is találkozom, amikor a munkahely nyújtotta viszonylagos biztonság részint felülírja az egzisztenciális kiszolgáltatottság miatti elégedetlenséget, részint arra emlékezteti a segítőt, hogy milyen gyorsan át lehet kerülni az asztal túloldalára. A segítők elbeszéléseiből azonban az is kiderül, hogy az együttérzés sokkal inkább a hasonló státuszúaknak szól, azok, akik „beleszülettek” a szegénységbe, már kevésbé számíthatnak az alsó középosztályhoz tartozók szolidaritására.

„Engem mindig az ráz meg, szokták mondani, hogy mindenki magából indul ki, amit már mondtam, hogy az ráz meg, amikor olyan emberekkel találkozom, akik középfokú végzettségűek, nagyon sok szakmunkás, akik munka nélkül maradtak, és akik ilyen ötvenpár évesek. (...) A másik, az a nehezebb sors, az a nagyon mély szegénység, az egy külön téma. (I_szociális6)

A rétegződési hierarchiában alacsonyabb helyet elfoglaló szociális gondozók a diplomás szakemberekhez képest elégedettebbek a saját anyagi helyzetükkal. Ennek egyik oka az lehet, hogy az általuk gondozott egyedülálló idősök – anyagi helyzetüktől szinte teljesen függetlenül – az egyetlen olyan társadalmi csoport ma Magyarországon, akiknek a közösségi támogatásra való rászorultságát és érdemességét nem szokás kétségbe vonni. A másik ok az lehet, hogy alacsonyabb társadalmi státuszukból adódóan, nem a diplomások, hanem a segéd-, illetve szakmunkások jelentik számukra a referenciacsoportot.

Emellett azt is nagyon fontos megjegyezni, hogy a megkérdezett szakemberek mindegyike végez valamilyen jövedelemkiegészítő tevékenységet, aminek köszönhetően többségük – még ha jelentős erőfeszítések árán is – megengedheti magának az anyagi deprivációs index egyik legfontosabb tételének számító, évi egyhetes nyaralás finanszírozását is. Az interjúkból kirajzolódott megélhetési stratégiák – háztáji gazdálkodás, önellátásra való berendezkedés, önkiszákmányolás, a családtagok munkaerejének maximális kihasználása – erősen emlékeztetnek az előző korszak informális és második gazdaságára (Szalai 2007), és nagymértékben támaszkodnak a valaha virágzó mezőváros parasztpolgári mentalitásából adódó tudástökére is.

„Hát jószágaim vannak, rengeteg, mindenféle baromfim van, disznókat hizlalok, ami nekünk kell meg a gyerekeknek, az megvan, tehát nem kell a boltba mennem húsért. (...) A férjem is dolgozik, jól van, a gyereket segítjük, de... A férjem is azért elmegy maszekolni, mert ő ács meg kádár, hordókat javít, most jönnek majd a kis maszek (...) Ebből pótoljuk.” (I_szociális10)

Előregedő településről lévén szó az idősök ápolása, gondozása – a hivatalos munkaidőn túl is – fontos bevételi forrás a házi segítségnyújtásban dolgozók számára. Az önkor-

mányzati alkalmazottak mindegyike végez „privátban” is gondozást, de van olyan szociális gondozó, aki maszek fodrászként vagy varrónőként egészíti ki a keresetét.

„Attól, hogy szegénynek néz ki, nem biztos, hogy az”

Ivándombon általánosan elterjedt az a vélekedés, hogy a település folyamatosan csúszik lefelé. A város helyzetét még azok is negatívan ítélik meg, akik a saját anyagi helyzetüket jó-nak – vagy legalábbis stabilnak – tartják. Annak ellenére, hogy Ivándomb nem tartozik az etnikailag homogén,¹⁶ ún. gettótelepülések (Virág 2010) sorába, mégis erősen érzékelhető az „elcigányosodástól” való félelem, amit a helyiek már-már apokaliptikus vízióként láttatnak:

„És borzasztóan el van öregedve Ivándomb, annyi itt az idős ember, hogy Ivándomb, nem adok tíz évet, és el fog tűnni a térképről (!) De könyörgöm, mindig csak a cigány a betelepülő. Akkor mi lesz itt egy öt éven belül szerinted? Az öregek kihalnak, a fiatalok meg vagy elmenekülnek, és sátrat vernek, ha más lehetőségük nincs, mondjuk, egy más településen, vagy beépülnek, mert kénytelenek lesznek, mert máshogy nem fogják elfogadni, vagy a cigány összefog, és meggyilkolja az összes megmaradt magyart.” (I_szociális11)

Az előbbi idézet egy olyan alacsony státuszú, gyermekeit egyedül nevelő anyától származik, akinek – a város egyik legrosszabb hírű, szinte csak cigányok által lakott utcájában élve – egyszerre kell megküzdnie a munkatársak lesajnáló megjegyzéseivel, valamint saját és közvetlen lakókörnyezete előítéleteivel.

„Kezdetben. Amikor mi odakerültünk, akkor ott van egy ilyen nagy uzsoracsalád egyébként, tehát ők ilyen utca főnökei, utca császárai... és körülbelül, amikor a sok hagyományos birka közé a fekete betéved. Ők voltak akkor még csak egyedül ott, mint romák. (...). Módosabbnak mutatják magukat kifele, de az első években velük voltak személyes konfliktusaink. Egyszerűen nem bírták elviselni, hogy magyarként mi odamentünk.” (I_szociális11)

A terepmunka során megkérdezett szakemberek többsége nem ért egyet a szegregátumok hivatalos lehatárolásával sem,¹⁷ szerintük a szegénység nem helyhez kötött, sokkal

¹⁶ A megkérdezett szakemberek szerint a lakosság 10–20 százaléka lehet roma származású. A pedagógusok az általános iskolás korú gyerekek körében ennél jóval magasabbra, körülbelül 30 százalékra becsülik az arányukat. Azt már persze nehéz eldönteni, hogy ebben mekkora szerepet játszik a cigány és a magyar lakosság eltérő korstruktúrája, illetve a társadalmi távolság indikátoraként is felfogható „felülbecslés”. Az mindenesetre tény, hogy a 2001-es népszámlálás során mindössze 328 fő – hozzávetőlegesen a lakosság 3 százaléka – vallotta magát cigány vagy roma származásúnak, míg tíz évvel később már valamivel több, mint ötszázán (Héderné Berta–Vida 2014).

¹⁷ A legfrissebb adatok alapján Ivándombon 7 szegregátum található, ezt megelőzően 8 szegregátumot tartottak nyilván. Ezekben él/élt az összlakosság durván 10 százaléka.

inkább általános elszegényedés van. A másik gyakran hangoztatott érv szerint az utóbbi öt évben a cigányok szinte már minden utcában megjelentek. Ennek ellenére a helyiek mentális térképén a belvárosi utcák még mindig „jó helynek” számítanak, míg a város északi peremterületét – különösen néhány utcát – egyértelműen szegény, még inkább „cigány” területekként tartanak számon. Ezek azok a városrészek, ahová senki sem akar költözni, az ott élők pedig hiába menekülnének, nem tudják eladni a lakást. Meglepő módon a szociális szakemberek döntő része – kivéve a gyermekjóléti szolgálat munkatársait, akiknek ez hivatalból kötelező – szinte egyáltalán nem ismerik ezeket a területeket, így személyes tapasztalatok híján csak a városban kerengő történetekkel és a helyi lap rendőrségi rovatával tudták indokolni a közbiztonsággal való elégedetlenségüket.

A helyi társadalmon belüli törésvonalak – a szakemberek narratíváiban – éppen a megélhetési stratégiák tekintetében mutatkoznak meg a legélesebben. Eszerint meg lehet különböztetni egy jellemzően cigány és nem cigány alkalmazkodási típust a munkanélküliséghez, illetve az ebből adódó szegénységhez való viszonyulása terén. A szakemberek elbeszéléseiből kirajzolódó szegénységkép erősen szubjektív jellegű, a hangsúly sokkal inkább a szegénység megélésére, mintsem az objektív körülményekre kerül. A településen szinte mindenki osztozik abban a közkeletű vélekedésben, hogy a cigányok túlélési stratégiái adaptívabbak, így a szegénység mintegy kulturális sajátossággként, az életforma részeként jelenítődik meg.

„Ők nem depressziósok. Nem anyagilag jobban, hanem lelkileg jobban élik meg ezt a szegénységet. Jó, lehet, hogy nekik a kultúrájuk ezt diktálja, vagy ezt szokta meg, nem tudom, ők azért teljesen másképp veszik ezt a kérdést. Az évszázadok során azért hozzászoktak ahhoz, hogy ekhós szekérrel jártak, meg mindenhol kirekesztettek voltak, nem tudom, hogy mitől.” (I_foglalkoztató3)

A cigányok szegénységéről alkotott képet nemcsak a kulturális sztereotípiák alakítják, hanem a különböző illegális megélhetési stratégiákat is hozzájuk kötötték.

„Az egész utcából ketten vannak, akik áramszámlát fizetnek, az összes többi nem. Ellenben akiknek nincs áram, azoknak, mint a karácsonyfa, ki van világítva házuk, villanyfűtővel fűtenek. (I_szociális1)

A bűnös és az önhibás szegénykép alól a cigányság esetében még a gyerekek sem kapnak felmentést.

„A gyermekszegénység leginkább abból származik, hogy az etnikum nagy része gyesből, családi pótlékból, anyasági támogatásból él. És, ugye, nincs mellette munkahely. A gyermektől veszi el a pénzt a saját megélhetésére, a cigarettájára, az alkoholjára stb. És nőnek, nagyobb az igényük, megszűnik a gyes, akkor kénytelen a gyerek... [itt nem mondja, csak mutatja, hogy mire kénytelen a gyerek: lopni] (I_önkormányzati2)

A szociális transzferek igénybevétele, a „jóléti függőség” nem tartozik ugyan az illegális tevékenységek közé, viszont ütközik a többség normáival, ennél fogva a segélyből élés csak a cigányság esetében jelenik meg erkölcsi fogyatékoságként.

„Eleve több gyerek van, több családi pótlékot kap, fölveszi az összes segélyt, seperc alatt tudják azt, hogy nem egy háztartásban lakunk, külön vagyunk, közben egyben vagyunk. Mindenféle forrást kitalál, ami állami finanszírozású és ő hozzájut.” (I_szo-ciális5)

Ennek az ellenkezőjére is van példa, amikor éppen a főiskolán elsajátított elméletek segítenek a többségi normáktól eltérő viselkedések és attitűdök megértésében.

„De az a szegénységi csapda, azt akkor értettem meg, amikor ezt megtanultam elméletben, akkor értettem meg az ügyfelemnek a viselkedését, hogy miért viselkedett úgy. Holott előtte felháborított, mert jött azzal, hogy bolond lenne ő azért a hetvenvalahány ezerért elmenni dolgozni. És ez a szegénységi csapda, ez segített helyrerakni, hogy miről van szó.” (I_szociális6)

A megküzdési stratégiák terén vélt különbözőség „természetesen” a többséghez tartozók erkölcsi magasabbrendűségét igazolja, így a magyarok elszegényedéséről szóló beszámolók elsősorban az „áldozat tematikát” erősítik, melyekben hangsúlyos szerepet kapnak az életszínvonal esésével járó egészségügyi és mentális zavarok is.

„Itt mindenki már a Xanaxot úgy eszi, mint más a cukrot. Ráíszik, és puff! jó, az narkónak is elmegy és elég hatásos is. Egyik problémából jön a másik, meg az öngyilkosság, mert amikor már nem látja a végét.” (I_szociális13)

A magyarok egzisztenciális lecsúszásához ugyanakkor a cigányok anyagi felemelkedésének észlelése is társul. A cigány most már nem feltétlenül egyenlő a szegénnyel.

„Jártunk toborozni, és képzeld el, hogy pozitívan csalódtam. Azt, amit mondanak, hogy V., tudod, olyan rettegettként. Figyelj, elég rendezett udvarok, még ha kívülről sokszor a szemét meg minden, de elég komolyan felszerelve, műszaki cikkekkal.” (I_szociális5).

A két csoport gazdasági és térbeli „közeledése” érinti a szegénységhez kapcsolódó attribúciós folyamatokat is: ezek szerint a magyar azért szegényedett el, mert a rendszerváltáskor elvesztette a munkáját, míg a cigány azért tud fennmaradni, mert megélhetési stratégiaként a gyerekszülést választja (Héderné Berta–Vida 2014).

Összegzés

A település egészét érintő általános elszegényedési folyamatok, és különösen a már korábban megszerzett pozíciók elvesztésétől való félelem, valamint az alsó középosztály egyre bizonytalanabbá váló egzisztenciális helyzete alapvetően átformálta a szegények társadalmán belüli határvonalakat. Ivándombon újradefiniálódott a szegénység, pontosabban az érdekes szegénység fogalma is, így itt csak azokat tekintik szegénynek, akik az elmúlt években szegényedtek el, vagyis azokat a „nem cigányokat”, akik „önhibájukon kívül” kerültek ebbe a helyzetbe. Ez ugyanakkor azt is jelenti, hogy a cigányság még arra a szimbolikus elismerésre sem számíthat, ami jó esetben a velük való együttérzésben és szolidaritásban nyilvánulhatna meg. A szegénység etnikai jellegétől való megfosztása, a nyomorúságos körülmények között élők helyzetének relativizálása ilyen módon egyfajta legitimáló funkciót is betölthet a közösségi segítségnyújtás és a szociális támogatások megvonásához, ezzel együtt a hatósági és kontrollfunkciók megerősítéséhez.